NIETZSCHE EN HET EUROPESE NIHILISME*Michiel Meijer*

Paul van Tongeren, *Het Europese nihilisme. Friedrich Nietzsche over een dreiging die niemand schijnt te deren*, Nijmegen, Vantilt, 2012, 232 pp., € 19,95
ISBN 978 9460 0409 86

Inleiding

In dit boek bespreekt Paul van Tongeren de problematiek van het nihilisme zoals die verschijnt in het werk van Nietzsche. Toch is het boek niet tot stand gekomen vanuit een puur historische of filologische interesse. In de inleiding lezen we dat het onderzoek primair wordt gedreven door een vraag die ons allemaal aangaat: waarom deert het nihilisme ons niet? "Hoe kan het dat wij niet verontrust lijken te zijn over datgene wat volgens Nietzsche de meest onheilspellende gebeurtenis aller tijden is?" (11) De lezer is daarmee gewaarschuwd: dit nihilismeboek gaat over nu, over ons.

Samenvatting van de inhoud

Ondanks de focus op de relevantie van Nietzsches denken voor onze hedendaagse context dient het filologische werk zich echter al snel aan. Voordat Van Tongeren overgaat tot het uitleggen en becommentariëren van Nietzsches belangrijkste teksten over nihilisme (Hoofdstuk 4) en de cruciale vraag wat Nietzsches analyse dan voor ons te betekenen heeft (Hoofdstuk 6), wordt het thema eerst op drie manieren ingeleid.

Uitleg over de context van een tekst is bij Nietzsches veelzijdige oeuvre nooit overbodig. Dat geldt in het bijzonder voor de teksten over nihilisme, waarvan het merendeel afkomstig is uit de nalatenschap. Hoofdstuk 1 begint dan ook met een toelichting bij de door de auteur geselecteerde teksten, die vervolgens in Nederlandse vertaling worden weergegeven. Verder heeft het boek een handige zijflap om het terugbladeren naar aanleiding van de verwijzingen van de auteur naar de kernteksten nog eens extra te faciliteren.

Hoofdstuk 2 biedt een tweede vorm van inbedding: een beknopte beschrijving van de filosofische, culturele en politieke geschiedenis van het nihilisme, dat wil zeggen de "voorgeschiedenis van Nietzsches interpretatie" van

dit begrip (38). De uiteenzetting laat vooral zien hoe het nihilisme vanaf de christelijke metafysica is verbonden met de emancipatie van de menselijke rede, een rede die zich aanvankelijk losmaakte van metafysica en ontologie via nominalisme en voluntarisme, en die vervolgens na de epistemologie, het idealisme en de romantiek als 'decadente' rede verschijnt in de Franse cultuur van de 19^e eeuw. Wat daarbij in het oog springt, zijn de diverse betekenissen van de term 'nihilisme', betekenissen die vooruitlopen op de verschillende soorten van nihilisme die later in het boek zullen worden onderscheiden. De veelzinnigheid van het begrip toont zich dus al in de geschiedenis ervan.

In de derde introductie (Hoofdstuk 3) wordt ingegaan op de plaats van de thematiek van het nihilisme in Nietzsches werk. Hier verdedigt Van Tongeren de stelling dat Nietzsches denken (pas) in de periode waarin *Die fröhliche Wissenschaft*, *Jenseits von Gut und Böse* en *Zur Genealogie der Moral* verschijnen tot volle wasdom komt, "en – nog belangrijker – dat het zijn eigen problematiek pas echt ontdekt" (65). Die 'eigen' problematiek is dan niet zozeer het nihilisme binnen de algemene cultuur, maar specifiek, het probleem dat het nihilisme ook in de cultuurcriticus zelf actief is: "De voor deze periode karakteristieke zelfkritiek bereikt er zijn hoogtepunt: hier geeft Nietzsche zich maximaal rekenschap van het feit dat de ziekte van de cultuur zelfs in zijn eigen diagnose ervan nog doorwerkt" (63). Hoewel de term 'nihilisme' vrij beperkt (want laat) in de gepubliceerde werken verschijnt, kan Van Tongeren toch stellen dat Nietzsches eigenlijke thema het nihilisme is, doordat hetgeen Nietzsche met 'nihilisme' beschrijft volgens de auteur soms ook met andere termen wordt aangeduid. Deze gedachte wordt aan het einde van het hoofdstuk uitgewerkt in een bespreking van de verhouding tussen de termen pessimisme, nihilisme en decadentie.

In Hoofdstuk 4 worden de geselecteerde teksten over nihilisme uitgelegd en op elkaar betrokken, met als doel Nietzsches 'theorie' van het nihilisme te construeren. Een centrale rol is weggelegd voor het "Lenzer Heide-ontwerp" uit de nalatenschap. Van Tongeren spreekt van gedaanten, fasen en vormen van nihilisme om recht te doen aan de complexe betekenis die het begrip bij Nietzsche krijgt. Hierin bestaat precies het belangrijkste resultaat van de analyse: de ontdekking van veel soorten nihilisme. Nietzsche onderscheidt niet alleen verschillende periodes van nihilisme, aldus de auteur, maar ook weer verschillende soorten van nihilisme binnen de verschillende periodes – ja, zelfs verschillende soorten binnen de verschillende soorten. Op het moment dat de vele onderscheidingen – theoretisch/praktisch, actief/passief, volledig/onvolledig, dionysisch/romantisch, ziek/gezond, vereeuwigend/verstarrend – de lezer langzaam beginnen te duizelen, wordt de veelheid overzichtelijk in een kruistabel weergegeven (133-135).

Van Tongeren onderscheidt drie hoofdvormen van nihilisme bij Nietzsche. De beschouwing richt zich voor het grootste deel op de tweede en de derde

vorm, beide gestalten van het 'Europese nihilisme' die voornamelijk aan de hand van de Lenzers Heide-tekst, *Die fröhliche Wissenschaft, Jenseits von Gut und Böse* en *Zur Genealogie der Moral* worden geduid. De eerste gedaante van het Europese nihilisme (dus de tweede hoofdvorm) wordt omschreven als het idee van 'de ware werkelijkheid', de constructie 'God' of 'de christelijke moraalhypothese'. Dergelijke constructies zijn 'nihilistisch' omdat het primaat van het bovennatuurlijke tegelijk een ontkenning van 'onze' menselijke en natuurlijke wereld inhoudt. Kort gezegd: 'ja' zeggen tegen God is 'nee' zeggen tegen de wereld. De derde hoofdvorm van nihilisme verschijnt als het verloren gaan van precies die moralen, religies en filosofieën die een ware werkelijkheid poneren, samengevat in de boodschap van 'de dood van God' – waar vervolgens weer nieuwe gedaanten van nihilisme uit voortkomen. De verschillende gestalten en fasen van het Europese nihilisme moeten echter worden onderscheiden van nog een andere, eerdere vorm: het "voorafgaandelijke nihilisme" (96 e.v.). Hier gaat het om een nihilisme dat voorafgaat aan de Europese cultuur, dat wil zeggen voorafgaand aan Socrates en Plato. Het inzicht dat de kern uitmaakt van deze primaire vorm van nihilisme, is het inzicht dat leven lijden is. Dit presocratische lijden wordt geduid als een lijden aan "'individuatie' [dat wil zeggen] 'er te zijn in een bepaalde gedaante': alles wat ontstaat, wat een bepaalde gedaante krijgt, zal immers weer vergaan (Anaximander)" (96). Het presocratische tijdperk onderscheidde zich vooral hierin van andere, latere tijden, dat men zich bewust was van de veranderlijkheid en vergankelijkheid van het bestaan. De tragische Grieken waren daarom eerder "'pessimisten', maar geen nihilisten, of althans niet op de wijze waarop wij het nu zijn" (97). De verhalen over de ware werkelijkheid binnen de tweede hoofdvorm van nihilisme verschijnen als bescherming tegen deze presocratische vorm van lijden, als "tegenmiddel" (97), dat wil zeggen tegen het lijden aan de individuatie, tegen het besef van de "zinloze contingentie en vergankelijkheid van het bestaan" (129). Met andere woorden, eerst was er het besef van zinloosheid en lijden, een besef dat vervolgens werd verhuld door het Griekse en christelijke verhaal over 'de ware werkelijkheid'. Nog anders: de fundamentele vooronderstelling achter het Europese nihilisme, *ons* nihilisme, is "dat er geen waarheid bestaat, dat er geen absolute hoedanigheid van de dingen, geen 'ding op zich' bestaat" (98). Deze periodisering – voorafgaandelijke/presocratische tijd, Griekendom en christendom, dood van God – correspondeert vervolgens met verschillende soorten van nihilisme die met behulp van de kruistabel worden uitgewerkt.

Vooruitlopend op het einde van het boek kan er nog een vierde hoofdvorm van nihilisme worden onderscheiden. Deze laatste vorm is echter niet opgenomen in de analyse van Nietzsches 'theorie' van het nihilisme. Blijkbaar maakt de auteur hier een bepaald voorbehoud. De vierde hoofdvorm van nihilisme bestaat in een mogelijk uitzicht op een ander nihilisme of pessimisme, een nihilisme voor de toekomst, dat Nietzsche het 'dionysisch pessimisme'

noemt. Hier is sprake van "een affirmatieve scheppende kracht die zich aan geen enkele creatie vastklamt" en/of een "uitdrukking [...] van dankbaarheid, waarin de werkelijkheid bemind, en de liefde ervoor gevierd wordt" (133). Nietzsches worsteling met de vraag wat dit soort leven zou kunnen betekenen is het afsluitende thema van het boek (Hoofdstuk 6.5 'Nietzsches experiment'). In plaats van al te snel te spreken over de 'overwinning' op nihilisme – zie hier het voorbehoud – wijst Van Tongeren op het toenemende zelfreferentiële en zelfkritische karakter van Nietzsches denken in de late periode, waarin hij "zichzelf tot het laboratorium maakte en met zichzelf het [levens]experiment uitvoerde" (197). Hierover later meer.

Hoofdstuk 5 beschrijft de interpretatie van Nietzsches denken over het nihilisme door Heidegger en Vattimo. Beide denkers doen volgens de auteur op een bepaalde manier recht aan Nietzsche: "Heideggers interpretatie doet maximaal recht aan de omvattende en ingrijpende aard van de betekenis die Nietzsche aan het nihilisme geeft[;] Vattimo's interpretatie doet maximaal recht aan de epochale betekenis die Nietzsche zichzelf als de denker van het nihilisme toekende" (171). Echter op een andere manier doen beiden Nietzsche tekort: "Heidegger [...] past die betekenis [van Nietzsches nihilismebegrip] zo sterk in het eigen denken in, dat Nietzsche zich er niet meer in zou herkennen," terwijl Vattimo's "christelijk-theologische duiding [zich] wel erg ver van Nietzsches zelfbegrip [lijkt] te verwijderen" (171). Tenslotte komt de visie van Müller-Lauter op de interpretaties van Heidegger en Vattimo aan bod.

In Hoofdstuk 6 keert de auteur terug naar de hoofdvraag, "de vraag naar wat Nietzsches gedachten over het nihilisme voor ons te betekenen hebben" (177). Dat die vraag moeilijk direct te beantwoorden is, blijkt niet alleen uit de lange aanloop die nodig was om tot deze vraag te komen, maar ook uit het gegeven dat Nietzsches denken over het nihilisme in eerste instantie weinig bij ons lijkt los te maken. Na het doorprikken van de illusie 'God' of 'de ware werkelijkheid' bevinden we ons momenteel in de "laatste fase" (177): de fase waarin God dood is en waarvan we bovendien allang weten dat dat zo is. Voordat we de vraag stellen wat nihilisme voor ons betekent moeten we ons daarom wellicht eerst afvragen of wij eigenlijk wel begrijpen wat er met de dood van God is gebeurd. Met andere woorden, hoe kan het dat de dreiging van het nihilisme – een dreiging die voor Nietzsche onmiskenbaar was – ons nauwelijks schijnt te deren? Van Tongeren geeft de volgende twee antwoorden. Ten eerste is het gebeuren van een catastrofale ineenstorting van de Europese cultuur simpelweg te groot en te ver van ons bevattingsvermogen om ons hier een voorstelling van te maken. Bovendien is er, ten tweede, geen enkele noodzaak ons dit schrikbeeld voor te stellen, aangezien we nog volop steunen op structuren die gedragen worden door het oude geloof in de gestorven God. In de woorden van Nietzsche: "Ik vrees dat we God niet kwijtraken omdat we nog aan de grammatica geloven" (186). In de woorden van de auteur: "Wat zouden we ons

druk maken over een gestorven God als zijn opvolgers hetzelfde beweren?" (179) Gooit Van Tongeren hier zijn eigen ruiten in? Want in hoeverre heeft het zin om te vragen naar de betekenis van een verschijnsel waarvan nog helemaal geen sprake is? Wat valt er zinvol te zeggen over een gebeurtenis die zich nog niet heeft voorgedaan?

In het navolgende blijkt dat de humanisten worden beschouwd als de belangrijkste 'opvolgers van God'. Want het is bij uitstek de humanist, "de mens die het geloof in een God achter zich laat, overwonnen heeft, en die zijn zelfinterpretatie nu zelf ter hand moet nemen" (182), die de betekenis van de dood van God niet begrijpt. Wat de humanisten niet inzien, verklaart Van Tongeren, is dat we na de dood van God "geen enkel criterium meer hebben" (184) en dat daarom niet meer te rechtvaardigen valt waarom wij onze 'verantwoordelijkheid' zouden moeten nemen voor wie of wat dan ook. De hoofdletters in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens laten echter zien dat wij ons vandaag de dag meer verantwoordelijk voelen dan ooit tevoren. Het nihilisme stelt ons dus voor een paradox.

Onze paradoxale verhouding tot het nihilisme – "enerzijds staan we erin, anderzijds verzetten we ons ertegen" (191) – kan volgens de auteur beter worden uitgedrukt door de literatuur dan door de filosofie. Waar de filosofische interpretatie in de problematiek van het nihilisme aan de grens van haar mogelijkheden lijkt te komen, slaagt de literatuur erin de lezer het probleem te laten *ervaren*:

"Het boek is een laboratorium waarin we experimenteel een ervaring kunnen opdoen, maar dat we ook weer kunnen verlaten en zodanig afsluiten dat er niets uit kan ontsnappen. De confrontatie met de dreiging van het nihilisme hoeft ons niet echt te deren vanwege het experimentele karakter ervan" (197).

Maar wat betekent dit? Dat de paradoxale betekenis van het nihilisme vereist dat we de filosofie simpelweg verlaten en ons overgeven aan de literatuur, die immers beter in staat is ons de paradox te laten voelen? Of kan de filosofie toch iets overbrengen van het probleem, waar zij zich begeeft op het snijvlak met de literatuur? Nietzsche doet misschien iets in die richting wanneer hij de figuur van Zarathustra opvoert, maar vooral, aldus Van Tongeren, wanneer Nietzsche zijn kritiek "ook op hemzelf en op zijn eigen kritiek richt" (198). Dat gebeurt met name in de nieuwe voorwoorden van 1885-1887. Precies in deze zelfbetrekking ligt een belangrijke aanwijzing voor de vraag naar wat Nietzsches denken over het nihilisme voor ons te betekenen heeft:

"Het gaat in Nietzsches filosofie wel en niet om meneer Nietzsche. Het gaat *niet* om hem in de zin van de *particulariteit* van deze toevallige persoon Friedrich Nietzsche [...] [m]aar het gaat in zijn filosofie wel om de *singulariteit* die vastzit aan datgene waar zij op uitloopt, namelijk het experiment op deze vraag te antwoorden: in hoeverre verdraagt de

waarheid, d.w.z. de wil tot waarheid zoals die in het nihilisme tot probleem is geworden, de incorporatie? (FW 110 3.471)''

Evaluatie

Het eerste wat opvalt aan deze studie is de grondigheid waarmee het thema wordt geïntroduceerd. Op ongeveer de helft van het boek zijn de belangrijkste teksten van Nietzsche over het nihilisme verzameld, vertaald en geordend, gevolgd door een omzichtig drieledig voorwoord (Hoofdstuk 1-3) waarin het onderwerp filologisch, filosofisch en hermeneutisch is ingeleid. Van Tongeren geeft (zijn) Nietzsche op een presenteerblaadje. Tegelijk maakt deze grondigheid echter dat de primaire doelstelling, namelijk om iets te zeggen over vandaag, meer en meer naar de achtergrond verdwijnt. Hoewel de inleiding duidelijk aankondigt dat het boek een actueel filosofisch thema behandelt, rijst tijdens het lezen de vraag in hoeverre de auteur wel loskomt van de filologie. Het is in dit verband opmerkelijk dat het betoog ook in Hoofdstuk 4 – dat wil zeggen na 82 pagina's inleiding – doorspekt blijft met historische en filologische details over het werkende leven van Nietzsche. Tot op welke hoogte ondersteunt het zich ingraven in dergelijke details nog de beantwoording van de cruciale vraag? Drukt het die vraag niet eerder weg?

Juist de vraag naar de hedendaagse betekenis van nihilisme is van groot belang. Hoewel 'het nihilisme' tegenwoordig door verschillende kampen als reëel probleem wordt (h)erkend, wordt het begrip tegelijk op een vrij eenduidige manier gebruikt. De termen 'nihilisme' en 'nihilist' zien we vooral terug als verwijt of als scheldwoord voor anderen die iets missen of verkeerd zien. Van Tongeren's boek is dan verhelderend, omdat het herinnert aan de vele betekenissen die het nihilisme oorspronkelijk in de geschiedenis, en in het bijzonder bij Nietzsche, heeft gehad.

Het blootleggen van veel soorten nihilisme heeft echter niet alleen een beschrijvende functie. De variëteit van vormen van nihilisme suggereert namelijk dat de vraag niet is of we nihilist zijn, maar in welke vorm. Met andere woorden, er is voor ons Europeanen geen ontkomen aan nihilisme. Maar is dat wel zo? Lijden wij allemaal, hetzij slechts op verschillende manieren? Met dit soort vragen komen we bij een andere bedenking: Van Tongeren bekritiseert Nietzsche nauwelijks. Zo kun je je bijvoorbeeld afvragen of lijden in de voorafgaande, presocratische tijd eigenlijk mogelijk is. Want als er in deze 'voorfase' geen zininterpretaties waren, geen constructen van eenheid, doel en waarheid, hoe kon men dan toch lijden aan het gebrek aan eenheid, doel en waarheid? Hoe kan je lijden aan het gemis van iets wat je überhaupt niet kan missen, doordat je de wereld als fundamenteel zinloos ervaart? Van lijden kan pas sprake zijn door de gedachte aan het alternatief, het alternatief van een zinvolle wereld, waar eenheid, doel en waarheid mogelijk zijn. Echter juist die gedachte kwam in het voorafgaande nihilisme niet op. Sluipt hier dan toch een

zeker besef van zin binnen? Kunnen we zinloosheid wel denken zonder zin? En zo niet, wat heeft dat dan voor gevolgen voor de verdere analyse van nihilisme, waarvan het voorafgaande nihilisme de fundamentele vooronderstelling is? Is de aanduiding van het presocratische leven als 'lijden' wellicht een projectie van ons, lijdende postmodernen? Of misschien een projectie van Nietzsche zelf? Hier wordt in het boek niet op ingegaan, hoewel de auteur de kwestie toch even aanraakt met de opmerking dat de fundamentele vooronderstelling dat leven lijden is "eigenlijk niet beargumenteerd of uitgelegd" wordt (125).

Over één ding is Van Tongeren glashelder: het probleem van het Europese nihilisme gaat iedereen aan – ongeacht of men het probleem nu ervaart of niet. Of Nietzsche echter ook een oplossing biedt, laat de auteur aan de lezer. Een vraag die zich binnen de hedendaagse seculiere, postmoderne context opdringt, is wat het zou kunnen betekenen het leven als zinloos te affirmeren. Overtuigd zijn 'dat God dood is' is één ding; daar volledig naar te leven iets anders. Hoe te affirmeren dat er niets te affirmeren valt? Hoe iets 'toelaten' wat er volgens Nietzsche altijd al is: chaos? Of anders: als wij "een vraag of een vraagteken" zijn (121), wat valt er dan nog te zeggen over het handelen? Hoewel Nietzsche aan dit probleem gestalte heeft gegeven in zijn zelfkritiek, is het volgens de auteur echter misleidend om in 'Nietzsches experiment' een algemene oplossing te zien. Voor Van Tongeren is Nietzsche dan ook geen auteur die pasklare antwoorden en oplossingen geeft. Wie het probleem echter eenmaal inziet en ervaart, zal toch met een antwoord moeten komen. Wat voor antwoord dat is, is volgens de auteur uiteindelijk aan onszelf. Maar geldt dat dan ook voor de betekenis die we aan het nihilisme toekennen?

Uiteindelijk blijken er twee hoofdvragen te zijn. De openingsvraag uit de inleiding (11) – Waarom deert het nihilisme ons niet? – geeft op een bepaalde manier al een antwoord op de vraag die aan het einde wordt gesteld (177): wat betekent Nietzsches analyse van het nihilisme nu voor ons? Blijkbaar niet al te veel. Echter, het feit dat Nietzsches gedachten over het nihilisme ons nauwelijks raken wil nog niet zeggen dat het probleem van het nihilisme daarmee niet bestaat. Hoe kunnen we überhaupt al bepalen of Nietzsche zich heeft vergist? Beschrijft hij immers niet een ontwikkeling waar wij pas "middenin zitten" (11)? De cruciale vragen blijven dus staan. Het open einde is misschien teleurstellend voor hen die op een verlossing hoopten, maar het maakt *Het Europese nihilisme* ook tot een uitdagend boek, dat de lezer letterlijk uitdaagt tot verder denken:

"Dit boek was slechts een voorwoord" (205).